

Humbaracı Mustafa b. Hayreddin ve Osmanlılar'da Özel Humbara İmali

Salim Aydüz

Canik Başarı Üniversitesi

On dördüncü yüzyılın sonlarından itibaren ateşli silahlarla tanışan Osmanlılar, bunlarla ilgili üretim ve kullanım teknolojisinde kısa sürede önemli sayılacak bir konuma ulaştılar. Tespit edilebildiği kadarıyla ilk olarak Edirne'de bir tophane açıldı. Öte yandan top götürmenin mümkün olmadığı savaş alanlarına da seyyar top dökümhaneleri kurularak savaş alanlarında veya kale önlerinde top dökümleri yapıldı. Kısa sürede artan top dökümü bu alandaki teknolojinin gelişmesine ve devasa tabir olunan büyük topların yapılmasını sağlamıştır.¹ Diğer yandan top gibi büyük çaplı silahların yanında tüfek gibi küçük namlulu silahların da gelişmesi hızlı bir biçimde sürmüştür.

Ateşli silah teknolojisindeki ilerlemeler, İstanbul'un fethinden sonra da devam etmiş ve fethin hemen akabinde İstanbul'da imparatorluğun en büyük tophanesi olan Tophane-i Amire'nin temelleri atılmıştır. Evliya Çelebi, Fatih'in yaptırdığı bu tophanenin "küçük bir bina" olduğunu ifade eder. Sultan İkinci Bayezid, Fatih'in yaptırdığı

.....

1 Salim Aydüz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

dökümhane civarına topçuların ve dökücülerin ikametlerine tahsis edilmek üzere odalar ilâve ederek genişletmiştir. Kanuni döneminde ise Tophane'ye ait bütün binalar yıkılarak, yerlerine yeni ve büyük bir bina yapılmıştır. Bu yeni bina içinde dökümhane imalathanesi, kundakhane, marangozhane, topçubaşı ve dökücübaşı odaları, topçu ve dökücü âsitaneleri (kışlaları), Sarıyer toprağı kesme kârhânesi, kalıp kârhânesi, falya delme kârhânesi, top arabası ve tekerlekleri imalathaneleri (kârhâne-i tophâ-i acele) gibi bölümler vardı.

Binada yoğun top dökümü yanında barut, gülle ve humbara gibi savaş malzemeleri de hazırlanmıştır. Buradaki imalathanelerden birisi de kumbara (humbara) imalathanesidir².

Bu tebliğimizde konu edilecek olan humbara imali ve bu konudaki ilk sivil teşebbüs, bu tophanede çalışmakta olan Mustafa b. Hayreddin adlı bir bölükbaşı tarafından gerçekleştirilmiştir. Onun bu faaliyetine girmeden önce humbara ve humbaracılık konuları üzerinde durmak, konunun daha iyi anlaşılması için isabetli olacaktır.

Humbara

Aslı Farsça, *humpâre* kelimesinden gelmekte olup, küçük küp, *küpçeğiz* anlamında bir kelimedir. Bazen kumbara olarak da geçmektedir³. İçi boş demir veya tunçtan yapılmış güllelerin içine barut, demir ve kurşun parçaları ile bomba veya benzeri tahrip maddesi koyularak oluşturulan havan topu ya da elle atılan bir tür eski bir savaş aletidir. Elle veya havan topu ile atılabilir. Havan ile atılanına 'havan humbarası' veya 'humbara havanı'⁴, el ile atılanına da 'el humbarası' (humbara-i dest) denilir. Havan topu vasıtasıyla humbara atan topçulara *humbaracı* denilir.

.....

2 Tophâne'deki kumbara imalathanesine lâzım olan gümüş cürûhunun Kavala ve Pravişte madenlerinden verilmesi hakkında Cezayir Beylerbeyine yazılan hüküm: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri (MD)*, nr. 30, s. 129/314, 13 S 985 (3 Mayıs 1577).

3 Mehmed Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1993, s. 263; M. Cavid Baysun, "Kumbaracı", MEB, *İslam Ansiklopedisi*, VI, 982.

4 Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi* (nşr. Ahmed Refik), İstanbul 1928, II, 47.

Humbaracı Ocağı

Osmanlı askerî teşkilâtı içinde erken zamanlardan beri topçu ve cebeci ocakları içinde bulunan humbaracılar, İstanbul'un fet-hinden sonra müstakil bir ocak haline gelmişlerdir⁵. Merkezde ve taşrada bulunan humbaracılar İstanbul'daki humbaracıbaşıya bağlı idi. Cebeci, topçu ve tımarlı olarak üçe ayrılan humbaracılar, humbaraların yapımı ve kullanımını ile mükellef idiler. Humbara yapımı ile görevli olanlar cebeci ocağında bulunurlardı. Havan topları ile humbara atanlar ise Topçu Ocağı'na mensup idiler. Ayrıca el ile humbara atan kimseler de vardı⁶.

Kumbara (Humbara) Yapımı

Tophane-i Âmire imalathanelerinden birisi de kumbara (humbara) imalathanesidir. Osmanlılar, içine humbara denilen güllerin atıldığı havan toplarına "humbara kazanı" ismini vermekteydiler⁷. Havan toplarında atılmak üzere hazırlanan humbaralar muhtelif türlerde imal edilmektedir. İçi boş bir tarzda demir, tunç veya taştan yapılan humbaraların içine değişik maddeler konulmaktaydı. İmalathanede kullanılan gümüş cürufları Kavala ve Pravişte'de bulunan madenlerden gelmekteydi⁸. Evliya Çelebi, İstanbul'dan başka Budin'de de bir humbarahane olduğunu belirtir⁹.

.....
5 C. Baysun, "Kumbaracı", MEB *İslam Ansiklopedisi*, VI, 982; Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askerî Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Târîhi* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1993, s. 348; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, Ankara 1988, II, 117 vd. Tersâne-i Âmire'de de ayrıca bir kumbaracı bölüğü bulunmaktadır. 1527-31 tarihlerinde mevcudu 4 kişi olan kumbaracıların sayısı XVI. asrın sonları ile XVII. asrın başlarında 203 kişiye yükselmişken daha sonra 100 kişiye ve 1648'de de 23'e kadar inmiştir (İ. Bostan, *Osmanlı Babriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s. 70).

6 Baysun, "Kumbaracı", s. 982.

7 *Atik ve Cedid Topa Dair Fenn-i Harb ve Hendese Üstadlarından Menkul Makalât Mecmuası*, Deniz Müzesi Ktp., Yazmalar nr. 824, v. 1b.

8 Tophâne'de olan kumbara imalathanesine lâzım gümüş cürûhunun Kavala ve Pravişte madenlerinden verilmesi hakkında Cezayir Beylerbeyine yazılan hüküm: MD, nr. 30, s. 129/314, 13 S 985 (3 Mayıs 1577).

9 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314-15, VI, 234.

Humbara'nın Tarihi Gelişimi

Humbaraların tarihi, havan topunun geliştirilmesinden sonradır. Havan¹⁰ toplarının tarihi de ateşli silahların tarihine bağlı olarak on dördüncü yüzyıla kadar geri gitmektedir. Ancak havan toplarının esaslı bir silah olarak savaş alanlarında kullanılması İstanbul muhasarasından sonra olmuştur. Bilindiği gibi havan toplarının fonksiyonel bir şekilde kullanılması İstanbul muhasarası esnasında gerçekleştirilmiştir. Fatih Sultan Mehmed, Haliç'te bulunan gemileri vurmak için havan topu üzerinde önemli bir düzenleme yapmıştır. Bu muhasaradan sonra havan topları özellikle muhasara savaşlarının vazgeçilmez bir silahı haline gelmiştir.

Tarihi boyunca pek çok defa kale ve şehir surlarını muhasara etmek durumunda kalan Osmanlılar, havan toplarının geliştirilmesine ve kullanılmasına büyük önem vermişlerdir. XV ve XVI. yüzyıllardaki savaşlarda, şekli itibariyle kazana benzediğinden dolayı "top kazanı" veya sadece "kazgan" adını verdikleri¹¹ geniş ağızlı, kısa namlu boyuna sahip havan toplarını, taşıma ve kullanım kolaylığından dolayı sıkça tercih etmişlerdir. Meselâ, 1478 yılında, İskenderiye muhasarasında, arazinin engebeli olmasından dolayı top götürülemediği, muhasara için gerekli olan toplar ve havanlar orada dökülmüştür. Bunlar arasında bulunan iki havan topunun attığı her biri 11, 12 ve 13 kantar ağırlığındaki¹² yangın ve tahrip güllerinin kale içindeki evler üzerinde yaptığı tahribat ve özellikle çıkardığı yangınlar, mahsurlar üzerinde büyük zarar yapmıştır¹³. Osmanlılar,

.....

¹⁰ Havan topunun Osmanlı kaynaklarında, havaî, hevâyî veya havâyî şeklinde zikredilmesi, muhtemelen mermisinin, diğer toplardan farklı olarak yukarı doğru gitmesinden kaynaklanmaktadır.

¹¹ "Eski bir nev battal top", Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 1069.

¹² Uzunçarşılı, *Halkondil Zeyli*'ne istinadla bu havanların gülle ağırlıklarını 13 kental yani 1,3 ton olarak vermektedir (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, II, 123). Oysa Hammer, güllerin 11, 12 ve 13 kantar ağırlığında taş gülle attıklarını belirtmektedir. (J. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, (trc. Mehmed Ata), İstanbul 1329, III, 172-3). Dönemin Osmanlı kaynakları topların kale önünde döküldüğünden bahsederler ancak gülle ağırlıklarını vermezler.

¹³ "Havayî topları kürre-i mihr gibi evc-i sipihr-i devvâra ağdurdılar; yukarıdan

ilk defa¹⁴ bu muhasarada, neft veya zeytinyağına batırılmış yün, güherçile, balmumu ve kükürt gibi yanıcı maddelerden oluşan humbaralar kullanmışlardır¹⁵.

1470 yılındaki Eğriboz Seferi'nde de havan topu kullanılmış, ancak içinde yanıcı maddeler bulunan humbaralar kullanılmamıştır¹⁶. Selanikî, 1565 yılında yapılan Malta seferine 5 adet havâî topun götürülmesi gerektiğinden bahseder¹⁷. Osmanlılar, bilhassa kale muhasaralarında ve müdafaalarında havan topunun etkili bir şekilde kullanılmasına dikkat ederek önemli sonuçlar almışlardır¹⁸. Ancak, XVII. asrın sonlarına doğru önemini kaybeden ve âdeta kaybolmaya yüz tutan Humbaracı Ocağı, XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlı hizmetine giren Humbaracı Ahmed Paşa'nın gayretleri ile tekrar canlandırılmıştır¹⁹.

.....

aşağa hisâr içindeki küffârun başına taş yağdurdılar; ol sâ'ika-girdâr toblar her ne dârun tamına ki tokunurdu, içindeki bed-fercâmlar be'ysü'l-makarr-ı sakara okunurdu" (İbn Kemâl Kemal? Paşa-Oğlu Şemsüddin Ahmed, *Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. Şerafettin Turan, Tenkidli Transkripsiyon, İstanbul 1957, VII, 448).

14 Hamdi Binark, ilk humbaraların II. Murad devrinde bakırdan yapıldığını ve içine ufak demir parçaları, karabarut ve küçük kurşun yuvarlakların doldurularak hazırlandığını ileri sürerek, bunların ilk defa II. Kosova savaşında (1448) kullanıldığını belirtir ("Fatih Sultan Mehmed'in Topları", *Motor Mecmuası*, 17 (1953), s. 14).

15 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, III, s. 172; İ. H. Danişmend, "Eski Türk Ordusunun Silah ve Teknik Üstünlüğü", *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1947, s. 2.

16 "Havâî toplar ki kürre-i mihr ü mâh gibi burûc-ı sipihr-i devvâre 'urûc ider ve döner hisâr içindeki nâbekârların üzerine kazây-i âsumânî ve belây-ı nâgihânî gibi nâzil olurdu, tokunduğu dârun der ü dîvârın târ u mâr etdikten sonra ceng-i zarb-destle seng ü çûpin yün gibi ditdikten sonra merkez-i zemîne deg gider, ne haftân-ı çerm gâv, ne siper-i cirm-i mâhî hâyil olurdu (İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII, 289).

17 Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* (nşr. Mehmet İpşirli), İstanbul 1989, I, 6.

18 M. Cavid Baysun, "Kumbaracı", *İA*, VI, 982.

19 Humbaracılar ocağının yeniden teşkilâtlandırılması ve Humbaracı Ahmed Paşa'nın faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Mustafa Kaçar, "Osmanlı Devleti'nde Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler ve Mühendishânelerin Kuruluşu", İÜ Edebiyat Fakültesi mi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996, s. 18.

Graf Marsigli, Osmanlılar'ın havan yapmasını Hıristiyanlar'dan öğrendiğini, iddia ederek "havan humbarası" dediği Osmanlı havanlarının da maharetli kullanılmadığını, ancak yine de etkili bir silah olduğunu belirtir²⁰.

Tophane-i Âmire'de Humbara İmali ve Mustafa b. Hayreddin'in İmalathanesi

Daha önce ifade edildiği gibi Tophane-i Âmire'de humbara imali için kumbara (humbara) imalathanesi²¹ bulunmaktaydı. Ancak humbaraların ayrıca özel imalathanelerde de işlendiği görülmektedir. Öteden beri Tophane-i Âmire'de fitil otu üretimi yapan topçular cemaatinden birisi olan Mustafa b. Hayreddin, aynı işi özel bir işletme olarak dışarıda sürdürmek istemiştir. İlk önce bir kaç yardımcı ile sadece fitil otu işlemek üzere ayrılan ve ilk etapta evinde çalışan Mustafa b. Hayreddin, zamanla işyerini büyütmüş, fitil otu yanında barut ve humbara imaline de başlamıştır. Hassa topçular cemaatinden ve Tophane-i Âmire'de öteden beri, vukiyyesi beş akçadan olmak üzere, tüfenkler için her sene on kantar (540 kg.) fitil otu işleyen Mustafa b. Hayreddin, 28 Rebiülevvel 980 (9 Ağustos 1572) tarihinde, Tophane-i Âmire'den ayrılarak aynı işi evinde sürdürmek istemiştir. Bu işi evinde yapabilmek için Tophane-i Âmire'deki havanların kendisine verilmesini, daha sonra ayrı bir imalathane tedarik edilmesi ve yanına dört nefer yaya ile topçu oğlanlarından birkaç kişinin yardımcı olarak verilmesini talep etmiştir. Mustafa b. Hayreddin'in bu isteği üzerine topçubaşına ve Tophane-i Âmire eminine yazılan hükümler;

.....

²⁰ G. L. F. Marsigli, *Stato Militare dell' Imperio Ottomanno* (nşr. M. Kramer-F. Kreutel), Graz 1972; Türkçe tercümesi: *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatu Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti* (trc. M. Nazmi), Ankara 1934, s. 165-6.

²¹ *MD*, nr. 30, s. 129/314, 13 S 985 (3 Mayıs 1577).

- a. istediği havanların verilmesi²²,
- b. evinde işlediği her vukiyye tüfenk fitili için verilmesi gereken 5 akçanın ödenmesi,
- c. ayrıca yardım etmek üzere dört nefer yaya ile
- d. “topçu oğullarından bir kaç neferi de fitil otu yapmasını öğrenmeleri için yanına verilmesi” ferman edilmiştir.

Daha sonra münasip bir yerde imalathane açılması, bunun açılmasına kadar bahsedilen faaliyetleri evinde sürdürmesi istenmiştir²³.

Mustafa b. Hayreddin'in Tophane-i Âmire'den ayrılarak kendi imkânları ile kendi evinde fitil otu yapması ile ilgili bu belgede, kumbara imalinden bahsedilmemektedir. Ancak, kendisi ile ilgili bundan sonraki tarihlere ait belgelerde fitil otu işlenmesi, barut imali ve kumbara yapımı gibi konuların bahsedilmesinden, onun, bu işe fitil otu işiyle başladığı daha sonra da geliştirdiği anlaşılmaktadır.

Nitekim 1 Safer 982 (23 Mayıs 1574) tarihli bir sonraki belgede, Dergâh-ı Âlî topçularından Mustafa'nın barutunu Gölpazarı kazasından tahsil ederek donanma için iki bin kumbara yapması, ayrıca yeniçerilere 50 vukiyye fitil otu vermesi ve donanmadaki barutu da ıslah etmesi emredilmektedir²⁴. Bu işleri tamamlamasından sonra kendisine terakki verileceği bildirilen Mustafa b. Hayreddin, Dergâh-ı Âlî topçular zümresinden 44. bölüğe *serbölük* yapılmış ve ayrıca daha önce kendisine verilmesi emredilen “kumbara kârhânesi” de açılmıştır. 5 Zilhicce 982 (19 Mart 1575) tarihli bu ruûs kaydına göre, kârhâne “kumbaracılık eylemek üzere” (Mustafa b.

.....

²² Mustafa b. Hayreddin'in havan, taraça (derece), kürek ve tunç gibi temel malzemeleri Tophâne-i Âmire emini tarafından karşılanmaktaydı. Nitekim, 10 Rebiyülahır 984 (7 Temmuz 1576) tarihinde kendisine hitaben yazılan bir hükümde, kumbara işleyen bölükbaşı Mustafa'nın otuz adet tunçtan taraçaya, ayrıca tunç ve küreklere ihtiyacı olduğu bildirilmiş olup bahsedilen malzemeleri ya da harçlarını vermesi istenmiştir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 7534, s. 358).

²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Tasnifi (KK), nr. 67, s. 444.

²⁴ MD, nr. 25, s. 148/1539.

Hayreddin'in "yarar üstadlardır" dediği) Abdi Mehmed, Fazlı Ali, Hüseyin Hasan ve Bali Behram'ın birer akça yevmiye ile bölüğüne "şakirt olarak" ilhak edilmeleri buyrulmuştur²⁵.

Mustafa b. Hayreddin'in kumbara ve fitil otu işleme işi yanında barut yapımında da usta olduğu görülmektedir. Nitekim Bölükbaşı Mustafa, 2 Rebiülahir 984 (29 Haziran 1576) yılında barut imalathanesi yapmak üzere Anadolu vilâyetine gönderilmiştir. İmalathane ihtiyaçları için gerekli taraça, on altı kantar tunç, üç vukiyye frengî çelik ve beş kantar çubuk demir Tophane-i Âmire'den verilmiştir²⁶.

İmalathane'nin Taşınması

Mustafa b. Hayreddin'e daha önce verilmiş imalathanenin nerede olduğu hususunda hiç bir açıklama bulunmamakla birlikte, Tophane-i Âmire'nin etrafında silah ve buna müteallik dükkânların bulunmasından dolayı bu civarda olacağı muhakkaktır. Nitekim 991 tarihli bir kaç belgeden bu imalathanenin Galata dışında, Dımişkîhâne denilen kılıç imalathanesinin yakınında, deniz kenarındaki surlar üzerinde bir kule içinde olduğu görülmektedir. Ancak, Mustafa b. Hayreddin'in çalışmaya başladığı tarihlerde deniz kenarında ve etrafı boş bir halde bulunan imalathanenin, denizin doldurulmasıyla, zamanla mahalle arasında kaldığı ve yanına cami ve evler yapıldığı görülmektedir. İmalathanede "mîrî ateş işi ve hâssâ kumbaralar işlenip, içinde âlât ve esbâb bulunduğundan" dolayı çevredeki evlere zarar erişmesi ihtimali bulunmaktadır. Bunun üzerine cebecibaşına yazılan bir hüküm ile buradaki faaliyetin derhal durdurulması ve imalathanenin deniz kenarında daha uygun bir yere taşınması emredilmiştir²⁷.

.....

²⁵ *KK*, nr. 229, s. 33.

²⁶ Yukarıda zikredilen malzemelerin verilmesi hususunda topçubaşına ve emine yazılan hüküm: *MAD*, nr. 7534, s. 619.

²⁷ *MD*, nr. 52, s. 112/277, 19 L 991 (7 Kasım 1583). Belgenin yayımlanmış metni için bk. Uzunçarşılı, *Kapukulu*, II, 24-25. Aynı tarihte cebecibaşına yazılan bir önceki hükümde, Bender ve Akkirman Kaleleri ihtiyacı için Anadolu'da Gölpazarı Kazasında mîrî tunç perezvanelerden 500 adet ve madenden 500 adet, 50 adet halkalı tuclu kumbara işlenmesi için 'kadîmden işleyügelten otcular bölükbaşısı Mustafa'nın ve ulûfelü yoldaşlarının ve şakirtlerinin

Kaptan Paşaya da ayrıca bir hüküm gönderilerek, imalathanenin taşınması hususunda deniz kenarında uygun bir yer bulması istenmiştir²⁸. İstenilen imalathane binası Temmuz 1584 tarihine kadar bulunamamıştır. 3 Temmuz 1584 tarihinde Kaptan Paşaya yazılan bir hükümde, Galata surları dışında, yine Dımışkîhâne yakınında, Kireçkapısı'nın alt yanında, taş top yuvalaklarının muhafaza edildiği boş hisarbeçelerden birisinin içi ile önünde fiçı ve varil tahtaları emini Yani adlı zimmîye ait bir yerin olduğu Mustafa b. Hayreddin tarafından bildirildiği belirtilmiştir. Yani adlı zimmînin, bahsedilen yerin önüne ve denize mağazalar yapmak üzere kazıklar çakmaya başladığı hükümde ifade edilmiştir. Mustafa b. Hayreddin'in imalathane yapmak için en uygun yer olarak belirttiği bu yerin imalathane yapmak üzere kendisine verilmesi ve Yani'ye müdahale ettirtmemesi de Kaptan Paşa'ya emredilmiştir. Ayrıca, hisarbeçelerin imalathane olarak kullanılacağı ve etrafına yapılacak imalathane için lâzım masrafların tamamen Mustafa b. Hayreddin tarafından karşılanacağı da yazılan hükümde ifade edilmiştir²⁹. Akabinde, cebecibaşıya yazılan diğer bir hükümde de, bahsedilen yerde imalathane yapılması hususunda Otçubaşı Mustafa'ya yardım etmesi istenmiştir³⁰.

Okmeydanı'ndaki Barut ve Humbara Dükkânı³¹

Topçu bölükbaşlarından Mustafa'nın Galata'daki humbarahanesinden başka Okmeydanı'nda da bir dükkânının olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 10 ZA 985 (20 Ocak 1578) tarihinde, yeniçeri ağasına yazılan bir hükümde, Galata'da kumbara imalathanesi işleten topçu bölükbaşlarından Mustafa'nın "tunç kunbara işlemekte üstad ve sâyir âna müte'allik sanayi'de mahâret-i tâmmesi" olduğundan do-

.....

gönderilmesi istenmiştir (*MD*, nr. 52, s. 112/276). Belgenin yayımlanmış metni için bk. Uzunçarşılı, *Kapukulu*, II, 24.

²⁸ *MD*, nr. 52, s. 112/278, 19 L 991 (7 Kasım 1583).

²⁹ *MD*, nr. 53, s. 85/232, 24 C 992 (3 Temmuz 1584).

³⁰ *MD*, nr. 53, s. 85/233, 24 C 992 (3 Temmuz 1584). Belgenin yayımlanmış metni için bk. Uzunçarşılı, *Kapukulu*, II, 25-26.

³¹ "Osmanlılarda Esliha ve Mühimmât İmalî", *Harb Mecmuası*, 19 (1333/1915), s. 296'daki makalede bu dükkân için 'küçük bir fabrika' denilmektedir.

layı, “yeniçerilerin fitil otlarının perdahtı için ve tüfenk atmak talim ettikleri zamanda tüfenk otlarının ıslahıyçün yeniçeri odalarında vâki’ olan Okmeydanı’nda bir dükkân” bina etmesi istenmiştir.

Hükümde ayrıca, Bölükbaşı Mustafa’nın, “eğer derya ve eğer kara seferinde kullanmak üzere” yılda bir buçuk kantar fitil otu barut ıslahı ile 400 adet kumbara³² imali işini de yeniçeri ağasının hâkimiyeti altında olmak üzere uhdesine aldığı belirtilmiştir. Yeniçeri ağasına ayrıca, Mustafa b. Hayreddin’in bölüğündeki 11 nefer yardımcısına ve darbzen talimi için yanında bulunan 2 şakirdine ulûfe temin etmesi hususu emredilmiştir³³. Konu ile ilgili olarak Topçubaşına yazılan hükümde, yukarıda bahsedildiği gibi yanında 11 nefer ve 3 şakird (daha önce iki denilmesine rağmen topçubaşına yazılan hükümde üç olarak kaydedilmiştir) için düşenden topçu gediği verilmesi emredilmiştir³⁴.

Yeniçeri ağasına 23 Muharrem 986 (3 Nisan 1578) tarihinde yazılan diğer bir hükümde, Mustafa b. Hayreddin’in yukarıda zikredilen işleri uhdesine aldığı belirtildikten sonra, kendisinin 11 nefer yoldaşı ve 3 nefer şakirtleriyle “müstakil otçubaşı” olması, fakat ulûfelerinin ve çukalarının cebecilerle birlikte verilmesi ferman edilmiştir. Hükümde ayrıca Okmeydanı’nda yapımı süren dükkânların binalarının da tamamlanması hususunda talimat verilmiştir³⁵.

Konu ile ilgili son hüküm Cebecibaşı Üveys’e yazılmıştır. Hükümde, topçu bölükbaşlarından Mustafa’nın tunç kumbara ve fitil işlemekte mahir olup, yeniçeri odalarında bir dükkân yapılarak 11 nefer arkadaşı ve 3 şakirdi ile müstakil otçubaşı namıyla bölük teşkil edip çuhasının ve ulûfesinin cebeciler ile birlikte verilmesi ve deftere kaydedilmesi emredilmiştir³⁶.

.....

32 Uzunçarşılı, burada barut imâlathanesi ile barut ıslâhı ve el kumbarası yapılması için bir imâlathâne yapıldığını belirtir. Bk. Uzunçarşılı, *Kapukulu*, I, 247.

33 *MD*, nr. 33, s. 236/481, 10 ZA 985 (20 Ocak 1578). Bu hükmün transkripsiyonu için bk. Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul*, Ankara 1987, s. 170-171.

34 *MD*, nr. 33, s. 237/482.

35 *MD*, nr. 34, s. 60/129.

36 *MD*, nr. 34, s. 61/130.

Okmeydanı'ndaki bu dükkân yaklaşık olarak on yedi sene faaliyette bulunduktan sonra, Sultan III. Murad'ın vefat ettiği günün ertesinde, yani 7 Cemaziyülahır 1003 (10 Ocak 1595) tarihinde yıldırım düşmesi sonucu infilak ederek yıkılmıştır³⁷.

Mustafa b. Hayreddin'in bir nevi özel üretim yapmak üzere açtığı serbest üretim merkezi veyahut küçük atölyesi örneğine, daha önce rastlanılmamaktadır. İkinci bölümde zikredildiği gibi, Avrupa'da top ve ona müteallik işler serbest sanatkârlar tarafından yapılır ve belirli mukaveleler karşılığında imal edilen silahlar devlete veya tüccarlara satılırdı³⁸. Bu durum silah ve mühimmat üreticileri arasında ciddi rekabete yol açtığından dolayı üretimde yeni gelişmeler ve buna bağlı olarak kalite artışı sağlanmaktaydı. Oysa Osmanlılar'da silah ve mühimmat üretimi gibi konular devlet adına çalışan eminler ve mültezimler vasıtasıyla yürütülen, tamamen devlete ait bir iş olduğundan dolayı özel üretim yerleri bulunmazdı. Ancak Mustafa b. Hayreddin'in kendi isteği ile giriştiği bu faaliyet devlet ricali tarafından desteklenmiş ve kendisine istediği her imkân verilmiştir. Tophane-i Âmire'de çalışırken sadece fitil otu yapan Mustafa b. Hayreddin ayrıldığında, yanında dört yardımcı bulunmaktaydı.

İlk olarak senede on kantar tüfenkler için fitil otu işlemeyi teklif eden Mustafa b. Hayreddin, zamanla kendine daha uygun bir işyeri açmış ve yanında çalışan kişilerin sayısını 13'e kadar çıkarmıştır. Giderek iş hacmini genişleten Mustafa ve arkadaşları, üretimin çeşidini ve miktarını da arttırarak bir nevi küçük fabrikaya dönüştürmüştür. Her sene devlete 400 humbara vermekle yükümlü tutulan Mustafa, ayrıca 1,5 kantar fitil otunu da perdah etme görevini yüklenmiştir. Diğer yandan donanma gemilerinde kullanılmak üzere talep edilen humbara yapımını da üstlenen Mustafa'nın Anadolu'ya barut imalathaneleri kurmak üzere gönderildiği ve barut üretiminde de usta olduğu anlaşılmaktadır. Evde başladığı üretimi daha sonra Galata'daki imalathanesinde devam ettiren Bölükbaşı Mustafa, daha sonra yeniçerilerin tüfenkleri için fitil otu yapmak ve ayrıca humbara

37 *Selânikî*, II, 614-615.

38 H. G. Majer, "17. Yüzyılın Sonlarında Avusturya ve Osmanlı Ordularının Seferlerdeki Lojistik Sorunları", *Osmanlı Araştırmaları*, 2 (1981), s. 192.

imal etmek üzere bir de Okmeydanı'nda dükkân açmıştır. Buradaki faaliyet 17 sene sürdükten sonra dükkânın infilak etmesi sonucu sona ermiştir. Mustafa b. Hayreddin'in akıbeti ve bu imalathanelerin daha sonraki durumu ise bilinmemektedir.

Sonuç olarak Mustafa b. Hayreddin, Osmanlı tarihinde pek görülmeyen bir uygulamayı uzun yıllar sürdürmüş ve başarılı olmuştur. Ancak bu tür uygulamaların başkaları tarafından da yapılıp yapılmadığı konusunun vuzuha kavuşturulması konunun daha iyi anlaşılması açısından son derece büyük önem taşımaktadır.